

Kierkegaard

Izvorni članak UDK 19/Kierkegaard
Primljeno 21. 08. 2007.

Aleksandra Golubović

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Omladinska 14, HR-51000 Rijeka
agolub@ffri.hr

Recepcija Kierkegarda u Hrvatskoj

Sažetak

Ovo je vjerojatno najcjelovitiji prikaz recepcije Kierkegaardove filozofije pisan u nas. Autorica je nastojala pokazati tko je sve i na koji način kod nas pisao o tom slavnom danskom filozofu i kršćanskom misliocu. O njemu su na različite načine pisali filozofi i teolozi, ističući, svatko na svoj način, ključne dijelove i pojmove Kierkegaardova života i filozofije, no zajedničko im je to da svi odaju priznanje začetniku novog filozofskog pravca. Ono što je također prisutno kod gotovo svih autora je mišljenje da će Kierkegaardova filozofija u budućnosti imati mnogo više utjecaja negoli ga je imala za njegova života, a čemu i danas svjedočimo.

Ključne riječi

Søren Kierkegaard, egzistencijalizam, egzistencija, religiozni stadij

Uvod

Tko je bio Søren Kierkegaard i kakav je trag ostavio u povijesti? Kierkegaard je danski mislilac, filozof i teolog. Nedvojbena je ostavio trag u svojoj domovini, ali i u Njemačkoj, gdje je proveo dobar dio života i gdje je njegov filozofski opus prepoznat i vrednovan još za njegova života. Smatraju ga ocem egzistencijalizma – novog pravca u filozofiji koji ističe primat egzistencije nad esencijom. Središnja misao njegove filozofije vezana je upravo uz tumačenje egzistencije, gdje pod egzistencijom podrazumijeva pojedinačnu egzistenciju koja se na neponovljiv način ostvaruje u svakom pojedincu, tj. ljudskom biću ili čovjeku.

Svoj život shvaćao je kao svojevrsnu misiju čiji je cilj bio saznati što Bog želi od njega. To je značilo ostvariti se na neponovljiv i originalan način. Smatrao je da svaki čovjek treba odabrati način svog potpunog ostvarenja i da se mnoge mogućnosti nalaze pred njim, a on samo treba odabrati onu pravu koja će ga u konačnici dovesti do samoostvarenja. Tri su, smatra Kierkegaard, najčešća načina ostvarenja: estetski, etički i religiozni. On smatra da je vrhunac ostvarenja religiozni način življenja u kojem pojedinac bira Boga kao najviši cilj vlastitog ostvarenja. Upravo u tom apsurd, da birajući Boga čovjek potpuno ostvaruje sebe, Kierkegaard vidi vrhunac egzistiranja.

Bit ili esencija označava ono što svakog čovjeka čini čovjekom, ono što je vječno i nepromjenjivo, ali ne može, prema Kierkegaardovu mišljenju, kao i kasnije onom egzistencijalističkom, imati primat nad egzistencijom. Teza prema kojoj egzistencija predstavlja odlučujući element za ostvarenje pojedinačnog čovjeka, ujedno je i glavna Kierkegaardova novost. Njegov napor

da istakne i dadne prednost egzistenciji, tj. pojedinačnom egzistiranju svakog čovjeka, nije odmah shvaćen niti prihvaćen.

Više je razloga za neprihvatanje tog napora. U prvom redu, on je predstavljao potpuno novi pristup shvaćanju i tumačenju čovjeka. Zatim, on daje primat egzistenciji, a ne, kako je bilo uobičajeno do tada esenciji ili biti, koja obuhvaća opće ili zajedničke ljudske karakteristike po kojima čovjek jest čovjek. Crkva se također našla u dilemi, jer filozofiju egzistencijalizma nije bilo lako pomiriti s kršćanskim učenjem.

Kierkegaardova središnja tema vezana je uz religiozno egzistiranje. Iako se u nas nitko nije sustavno bavio Kierkegaardom, osim autorice koja je obranila doktorski rad pod naslovom: »Religiozno egzistiranje kao vrhunac egzistiranja kod Kierkegaarda«, ipak pronalazimo pokoji članak koji tematizira Kierkegaardovu vezanost uz religiozno egzistiranje i način na koji netko može postati kršćaninom. Neki hrvatski autori bavili su se isključivo temom egzistencijalizma, dok Kierkegaarda i ne spominju. Drugi pak – posebno neki kršćanski mislioci te katolički teolozi – također izražavaju svoje stavove o filozofiji egzistencijalizma, ali i o njezinom prethodniku i svojevrsnom utemeljitelju.¹

Iz stava što su ga katolički teolozi iskazali o egzistencijalizmu općenito možemo naslutiti i koliko je Kierkegaard bio prihvaćen u Hrvatskoj, tj. da se nije uspio lako afirmirati u hrvatskim filozofskim i teološkim krugovima. Jedan od filozofa i teologa koji ga češće spominje i interpretira je svakako Josip Kribl. Zatim tu su i: Ivan Supek, Branko Bošnjak, Ozren Žunec, Vladimir Filipović, Nadežda Čaćinović-Puhovski, Damir Buterin, Danko Grlić, Vanja Sutlić, Nevenka Vejnović, Božo Milanović, Tomislav Žigmanov, Marijan Cipra, Krunoslav Leko, Ante Kusić, Vjekoslav Bajsić i drugi. Sada ćemo razmotriti kako je Kierkegaard prikazivan u našim enciklopedijama, leksikonima i povijestima filozofije.

Povijesti filozofije

U različitim varijantama *povijesti filozofije* Kierkegaarda se uglavnom kratko spominje² i to navodeći samo općenite činjenice poput teze da je smatran ocem egzistencijalizma, te prezentirajući neke temeljne pojmove njegove filozofije religije. Zanimljivo je i to da se u nekim povijestima filozofije Kierkegaarda uopće ne spominje. Neki su ga autori sustavno izbjegavali. Tako npr. povijest filozofije što ju je napisao filozof i teolog *Albert Bazala*, i koja je objavljena 1912. godine, uopće se ne spominje Kierkegaarda. Čini se da profesoru Bazali Kierkegaard nije bio interesantan filozof, te ga ispušta iz svoje povijesti filozofije.³

Branko Bošnjak u svojoj povijesti filozofije ističe u prvom redu Kierkegaardovu kritiku Apsoluta.⁴ Apsolut suprotstavlja pojedincu jer je uvjeren da je samo pojedinac pozitivno određenje svega. Također je istaknuo ključne ideje Kierkegaardovih glavnih djela: *Ili-ili*, *Strah i drhtanje*, *Bolest na smrt* i *Vježbanje u kršćanstvu*. Svoju ocjenu Kierkegaarda Bošnjak iznosi u sljedećem citatu.

»Kierkegaard je osigurao svoje mjesto u razvoju svjetskih ideja. On je fenomen jednog zbivanja koje je u sebi nosilo mnogo protivrječnosti. On ostaje nosilac i svjedok jednog htijenja koje je u 19. stoljeću ispoljilo različite tendencije u rješavanju smisla čovjekove egzistencije.«⁵

Godine 1920. *Vladimir Dvorniković* piše svoju povijest filozofije, te u drugom svesku pod naslovom »Savremena filozofija« također ne posvećuje prostor danskom filozofu, već ga tek usput spominje.⁶ Godine 1942. i 1943.

izlaze dva dijela povijesti filozofije, čiji je autor filozof i teolog *Franjo Šanc*. Drugi dio njegove povijesti filozofije, koji obuhvaća filozofiju srednjeg vijeka, nije mogao sadržavati prikaz Kierkegarda, jer on ne pripada tom dobu, a profesor Šanc nije napisao treći dio u kojem bi eventualno mogao uvrstiti našeg Danca.⁷

Božo Milanović 1958. godine u svojem prikazu povijesti filozofije prvi put u nas uvrštava u svoje djelo i danskog filozofa S. Kierkegarda.⁸ Navodi ga kao prethodnika egzistencijalne filozofije i kao autora kojemu je glavni cilj saznati što Bog hoće od njega. Kierkegaard smatra da je čovjek biće mogućnosti, a mogućnost može biti dvojaka: može značiti tjeskobu ili pak težnju ka krajnjem ostvarenju. Put mogućnosti jest put odluke prema kojem čovjek izabire svoj način egzistiranja, a do Boga čovjek može doći jedino ako se odluči za vjeru kao djelo poslušanja. Godine 1964. izlazi treće upotpunjeno izdanje Milanovićeve povijesti filozofije u kojem nalazimo blago proširen prikaz S. Kierkegarda.⁹

Čini se da su svi autori koji su pisali povijesti filozofije postavili tek uvodna pitanja vezana uz Kierkegardovu filozofiju, odnosno njezine prvotne ciljeve, no niti jedan se nije usudio ići korak dalje i analizirati posljedice njegove filozofije ili izložiti neke bitne dijelove njegovih djela. U *Antologiji filozofskih tekstova s pregledom povijesti filozofije* iz 1954. godine uvršteni su kratki ulomci iz dva Kierkegardova djela: *Filozofski pabirci* i *Bolest na smrt* (prijevod Vanje Sutlića).

Enciklopedije i leksikoni

Što se tiče enciklopedija i leksikona, nailazimo na sličnu situaciju. Danski filozof uglavnom se spominje tek usput. Tako npr. u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* iz 1967. god. nalazimo veoma kratak Kierkegardov prikaz, koji obuhvaća tek osnovne informacije. Kierkegaard je predstavljen kao prethodnik suvremenog egzistencijalizma. Zabilježeno je i njegovo novo shvaćanje čovjeka, prema kojem se ljudska egzistencija nalazi unutar paradoksa ljudskog i božanskog. Sličan prikaz nalazi se i u *Hrvatskoj enciklopediji* iz 2003. godine (istog izdavača).

1

Interesantan je stav Crkve, izražen u enciklici 'Humani generis'. Iako je papa u svom pismu ocijenio egzistencijalizam kao negativno, tj. krivo učenje, egzistencijalizam ipak ostavlja traga u nas. Koji je razlog njegova neprihvatanja? Papa Pio XII. u enciklici 'Humani Generis' poručuje: »Ove krive evolucionističke tvrdnje, koje odbacuju sve, što je apsolutno, stalno, nepromjenjivo, pripravile su put novoj krivoj filozofiji, koja je, takmičeći se s 'idealizmom', 'imantizmom', i 'pragmatizmom', dobila ime 'egzistencijalizam', budući da se brine samo za 'egzistenciju' pojedinca ostavivši po strani nepromjenjivu bitnost stvari« (Papa Pio XII, 1951, str. 49). I ne samo to, enciklika ima za cilj upozoriti sve »... o nekim krivim mnijenjima, koja prijetu da potkopaju temelje katoličke nauke« (Papa Pio XII, 1951, str. 49). Crkva i sredinom 20. stoljeća donosi zaključak da je egzistencijalizam neprihvatljiv, što nije spriječilo neke katoličke filozofe i teologe da se afirmativno odnose prema filozofiji S. Kierkegarda.

2

Npr. Bošnjak, 1993.

3

Bazala, 1912.

4

Bošnjak, 1993., str. 165–167.

5

Isto, str. 187–188.

6

Dvorniković, 1920.

7

Šanc, 1943.

8

Milanović, 1958., str. 119.

9

Milanović, 1964.

U *Leksikonu filozofije* istog izdavača (u pripremi), Kierkegaardu je posvećeno 50 redaka (natuknicu je napisala Barbara Stamenković), što znači da je kategoriziran kao prilično značajan mislilac. Filozof *Danko Grlić* u *Leksikonu filozofa*, koji je objavljen 1960. godine, te ponovno 1983., uspoređuje Kierkegaarda sa Sokratom. Spominje njegovu koncepciju istine koja je usko vezana uz pojedinca i njegov način egzistiranja, te njegova tri osnovna životna stadija. Naglašava kako je, prema Kierkegaardu, najviši stupanj egzistiranja onaj religiozni koji se izražava kroz pojam »ponavljanja«. ¹⁰ Prije toga, još 1956. godine, Grlić je preveo jedno od najčitanijih Kierkegaardovih djela: *Dnevnik zavodnika*, te je za isto djelo napisao pogovor. ¹¹

U petoj knjizi *Povijesti svjetske književnosti* iz 1974. godine, čiji je urednik *Viktor Žmegač*, nalazimo kratak prikaz Kierkegaarda. Zabilježeno je kako je Kierkegaard utjecao na filozofski egzistencijalizam, te da je u ranijim djelima bio bliži književnosti, a u kasnijim filozofiji. Danac je također zamjerao teolozima što kršćanstvo žele pretvoriti u filozofiju. ¹² *Leksikon JLZ (A–Ž)* iz iste godine bilježi dva podatka: da je Kierkegaard »otac egzistencijalizma«, te da je protivnik službenog kršćanstva kao i racionalnih sistema njemačke klasične filozofije. U *Općoj enciklopediji* istog Zavoda iz 1977. objavljen je proširen prikaz o Kierkegaardu, s već više puta spominjanim podacima. ¹³

Frane Franić, filozof i teolog, u svojoj *Povijesti filozofije* iz 2001. godine daje prikaz egzistencijalizma, te u prvom redu naglašava važnost Kierkegaarda kao oca suvremenog egzistencijalizma. Smatra također da je egzistencijalizam suvremeni odgovor na idealizam. Navodi tri glavne misli Kierkegaardove filozofije: realizam koji se suprotstavlja idealizmu; spiritualizam u kojem zagovara spasenje po vjeri; te kršćanstvo kojem daje prednost pred protestantizmom. Osim toga još naglašava učenje o slobodi koje predstavlja ključ *kierkegaardizma*. ¹⁴ Danas se, s obzirom na prihvaćanje egzistencijalne filozofije i samog Kierkegaarda, situacija mijenja te se primjećuje i mnogo veća otvorenost Katoličke crkve za prihvaćanje novog iz njegove filozofije.

Filozofski udžbenici

U filozofskom udžbeniku *Nevenke Vejnović* iz 1965. godine (prevedenom i na talijanski jezik) autorica prikazuje Kierkegaarda na prilično provokativan način. Prikazuje ga kao onoga koji postavlja pitanja o tome kako se postaje filozof i ističe bitnu razliku između filozofije i kršćanstva, tj. teologije. Navodi činjenicu kako je Danac uvijek upozoravao na to da razum ne može proniknuti u misterij religije. Također spominje neke od ključnih pojmova vezanih uz pitanje kako postati kršćaninom. U prvi plan stavlja religioznu dimenziju koja je kod Kierkegaarda odigrala ključnu ulogu, kako u filozofiji tako i u osobnom životu. ¹⁵ U odnosu na današnji filozofski udžbenik *Borisa Kalina*, ¹⁶ onaj Nevenke Vejnović gotovo čitav prikaz S. Kierkegaarda koncentrira oko religiozne dimenzije, dok Kalin ističe bitne dijelove Kierkegaardove filozofije u cjelini (obuhvaća Dančevu filozofiju i teologiju, ne ističući samo religioznost). Kalin na početku predstavlja Kierkegaardovu biografiju jer je ona rijedak primjer povezanosti između osobnog života i filozofije. Stavlja naglasak na problem egzistencije, koji je u opreci prema Hegelu i njegovoj filozofiji. Kierkegaard smatra kako svaka egzistencija predstavlja iznimku i da je svaki čovjek izniman u svom opstanku. Egzistencija je određena mogućnošću, što znači slobodom i tjeskobom. Kalin još spominje stadije egzistencije i kritiku Crkve i kršćanstva. Kalin zaključuje svoj prikaz navodeći činjenicu da je Kierkegaard u 19. stoljeću gotovo zaboravljen, ali je u stoljećima koja slijede prepoznat kao prvi filozof egzistencije.

Filozofi

U *Zborniku radova* Filozofskog fakulteta u Zagrebu iz 1951. godine, *Marijan Tkalčić* također progovara o egzistencijalizmu kao aktualnoj filozofiji koja se osobito razvila kod Kierkegarda, Heideggera i Sartrea. Tkalčić pokušava ocijeniti trenutačnu situaciju na polju filozofije. Građansko društvo, tj. građanska i duhovna kultura onemoćale su, iscrpile su sve svoje razvojne mogućnosti. Povjerenje u razum također je krahiralo. Srušio se mit o razumu kao onom koji će u okviru prirodnih znanosti donijeti rješenja za sve čovjekove probleme. Idealizam se sa svojom vizijom temelja koji je vječan i apsolutan udaljio od konkretnog života. Egzistencijalizam se ovdje pojavljuje kao novost (oživljavanje Kierkegardove metafizike). Tkalčić smatra da Kierkegaard cjelokupnu životnu problematiku sintetizira na način: ili čovjek ili Bog. (Možda zvuči pregrubo, ali smisao jest u tome da se potpuno realizira čovjek kojemu je to i omogućeno baš zahvaljujući Bogu koji mu se daruje – dolazi do susreta vremena s vječnošću). Čovjek je, prema Kierkegardu, sinteza – »odnos koji se odnosi prema trećemu«. Postoji jedino pojedinac koji se odvaja od svijeta i povlači u sebe, te se tako u odnosu prema sebi odnosi i prema Apsolutu, Bogu. Čovjek je ustvari izveden, postavljen odnos, i u toj činjenici nalazimo korijen očajanja. Čovjek je očajan ili zbog toga što se želi ostvariti mimo Boga, a to nije moguće (tj. ako se odvoji od Boga upitna je kvaliteta ostvarenja), ili je očajan zbog toga što ne prihvaća sebe onakvim kakav jest. Ovo je paradoks i njega treba strastveno živjeti. Umjesto Descartesova: »Mislím, dakle jesam«, ovdje imamo: »Jesam, dakle mislim«. ¹⁷ Tkalčić je ušao u dubioznu analizu čovjekova odnosa s Apsolutom, tj. Bogom, i ustvrdio kako se taj odnos ne može definirati niti objasniti pomoću filozofije idealizma, te da filozofija egzistencijalizma zacrtala put k novom shvaćanju i vrednovanju čovjeka. Tkalčić je Kierkegarda smatrao veoma važnim filozofom, o čemu svjedoči sljedeći odlomak:

»Kierkegardovo glavno, a gotovo i jedino pitanje: problem izgubljena, smućena, prestrašena i očajna pojedinca, korijenom iščupana čovjeka – svjesna, da je u svom smrtnom času napušten i osamljen, nasuprot nečem višem, premoćnom, stranom – postaje osnovnim problemom egzistencijalističke filozofije, toga odraza unutrašnjeg proturječja kapitalističkoga poretka i raspadanja građanske društvene svijesti.« ¹⁸

Vanja Sutlić u svom članku o egzistencijalizmu iznosi prikaz triju autora: Kierkegarda, Nietzschea i Jaspersa. ¹⁹ Kierkegarda smatra upravo začetnikom tog novog filozofskog pravca. Pod egzistencijom pak podrazumijeva ostvarenje vječne istine u životu svakog pojedinca, a koja se razvija u proturječju između božanskog i ljudskog. Ističe religioznu egzistenciju kao vrhunac čovjekova ostvarenja, te detaljnije objašnjava na koji ju je način moguće postići. Zaključuje kako je Kierkegaard nedvojbeno utjecao na teologa Karla Bartha

10
Grlić, 1983.

11
Grlić, 1956.

12
Žmegač, 1974.

13
Razni autori 1974., 1977.

14
Franić, 2001., str. 503–504.

15
Vejnović, 1965.

16
Kalin, 1973.

17
Tkalčić, 1951., str. 33.

18
Isto, str. 28.

19
Sutlić, 1952/53.

i na filozofe poput Karla Jaspersa i Martina Heideggera.²⁰ U članku »Križa građanskog čovjeka u svjetlu egzistencijalizma«, Sutlić analizira građanskog čovjeka. Objašnjava na koji su način povezani egzistencijalizam i promjene nastale u građanskom društvu. Članak završava riječima:

»Naveli smo ovo, jedno od najadekvatnijih osvještavanja pozicije egzistencijalizma sa strane samih egzistencijalista, da bi istakli nadu, koju egzistencijalisti od Kierkegaarda do Sartrea polažu u jedino spasavalačku funkciju svoje filozofije.«²¹

Danko Grlić vjerojatno je naš prvi autor koji je opsežnije pisao o Kierkegaardu.²² On je i preveo jedno od Kierkegaardovih najčitanijih djela *Dnevnik zavodnika* (izdavač je bila Mladost, Zagreb 1956). Za to je djelo napisao i pogovor. Grlić Kierkegaarda shvaća kao onog koji u prvom redu traži smisao života i suprotstavlja se pretjeranom isticanju intelektualnog. Baveći se Kierkegaardom, ističe kako će on postati vrlo utjecajan filozof koji će ostaviti duboki trag unutar europske, pa i svjetske filozofske misli, što se kasnije pokazalo ispravnom prosudbom. Analizirao je i valorizirao pojedina Kierkegaardova djela, ističući ljepotu intimnih dnevnika što ih je Danac vodio za života. Cijeni kod Kierkegaarda to što se njegova filozofija na neki način podudara s njegovim životom. Kada opisuje osnovne stadije koje svaki čovjek prolazi, Kierkegaard priznaje kako je svaki pojedini stadij obilježio određenu fazu i njegova života. Njegov *Dnevnik zavodnika* obuhvaća i opisuje estetički način egzistiranja, do čijeg će negiranja doći u etičkom stadiju, a kao vrhunac se javlja religiozni stadij. U estetičkom stadiju mogu se prepoznati i začeci Kierkegaardove subjektivističke filozofije. Kierkegaard odbacuje apstrakciju, sistem, i sve drugo što čovjeka udaljava od konkretnog života. Poput Sokrata, i on je na javnim mjestima učio ljude etičkom životu i negodovao je zbog službene Crkve koja se jako udaljila od evanđelja i izgubila vrijednosti što su je u počecima krasile. Grlić se Kierkegaardu divi i zbog odvažnosti u borbi s časopisom *Corsaar*, koji je Kierkegaarda sustavno i dugoročno ponižavao. Kierkegaard je pobijao tezu da je spoznaja najviši čovjekov domet, ističući uvijek da istina mora biti u uskoj vezi s pojedincem, tj. da je ona subjektivna. Ljudsku egzistenciju shvaća kao onu koja živi unutar paradoksa ljudskog i božanskog. Svoj prikaz Grlić završava time što zaključuje kako je Kierkegaard preteča i propovjednik novog smjera u povijesti filozofije koji traži »spas pojedinca«.²³ Danko Grlić se još jednom, u trećoj knjizi svoje *Estetike*,²⁴ pozabavio Kierkegaardom, i to egzistencijalnom i kozmičkom dimenzijom igre kod Kierkegaarda.

Nadežda Čačinović-Puhovski također se u jednom svom članku bavi Kierkegaardovom estetikom, tj. estetičkim stadijem, pitajući se je li Kierkegaard u prvom redu esteta ili filozof.²⁵ Njegova je djela proučavala više s književnog gledišta. Analizirala je estetički stadij i njegova obilježja u djelima: *Dnevnik zavodnika* i *Dnevnici*. Kaže da joj je jedina namjera pokazati kako Kierkegaard valja smatrati isključivo filozofskim piscem, te kako za to ima dovoljno argumenata.²⁶ Iako ne daje svoju ocjenu Kierkegaarda, zaključuje da slučaj Kierkegaard i dalje ostaje otvorenim.²⁷

Vladimir Filipović je u osmu knjigu filozofske hrestomatije iz 1968. godine, pod naslovom *Novija filozofija zapada*, uvrstio i S. Kierkegaarda. Smatra ga prethodnikom glavnih filozofskih pravaca 20. stoljeća. Njegovu filozofiju drži iracionalističkom. U prvom redu tumači Kierkegaardovu odbojnost prema svakoj vrsti spekulacije i svakom mogućem sistemu. Posebno oštro suprotstavlja Hegelovu filozofiju Kierkegaardovoj. Upravo dovodeći u pitanje svaku spekulaciju i ističući pojedinačnu i konkretnu egzistenciju, Danac je,

prema Filipovićevu mišljenju, zacrtao put filozofiji egzistencije. Filozofija za Kierkegarda nije spekulacija nego vodilja, odluka, a time i akcija, jer istini se čovjek može samo približavati, a nikada je neće sa sigurnošću postići.²⁸ S druge strane, toj se istini približava pojedinac, dok masa, prema Kierkegardu, nema uopće pristup istini (ona se istini i ne približava). Ljudska je egzistencija paradoksalna: sastavljena istovremeno od slobode i grijeha. Istina je pak subjektivna, jer kako smo već vidjeli nema objektivne istine. Filipović dalje izlaže Kierkegardovu teoriju o tri stadija čovjekova mogućeg samostvarenja: estetskom, etičkom i religioznom, te opisuje karakteristike svakog pojedinog. Objašnjava i način na koji se, skokovito, prelazi iz jednog stadija u drugi. Najviši stadij što ga čovjek može postići svakako je religiozni. U tumačenju tog stadija, Filipović tvrdi nešto na što autorica nije naišla nigdje drugdje:

»Strah je neposredni i tajanstveni doticaj vremenitosti i vječnosti, čovjeka i boga. Strah i smrtonosna bolest, kojom svaka egzistencija živi i neminovno završava, putovi su koji Kierkegarda vode nužno do jednog religioznog završnog stava.«²⁹

Prema ovim Filipovićevim riječima proizlazi kako je čovjek zbog straha i bolesti prisiljen prikloniti se Bogu, što je pomalo problematična interpretacija. Filipović je gotovo fasciniran Kierkegardom:

»Svakako taj Danac predstavlja jednu od najmarkantnijih i najkarakterističnijih ličnosti prošloga stoljeća. Danas se nijedan filozof prošloga stoljeća toliko ne citira i ne uzima kao izvor novih ideja koliko upravo Kierkegard.«³⁰

Svoj prikaz Danca u hrestomatiji Filipović završava riječima:

»Kierkegaard je svojom filozofijom, kojom je kao antitezom neposredno vezan uz klasično razdoblje evropskog idealizma, dao u dijalektičkom razvoju svjetske filozofske misli značajan prilog te konačno zadao teme koje je tek filozofija XX stoljeća nastavila razrađivati. Egzistencijalizam kao antiteza panlogizmu imade u Kierkegardu svoga začetnika i trajnog učitelja.«³¹

Danilo Pejović u djelu *Sistem i egzistencija*³² također razmatra velikog danskog mislioca. Razmišlja o tome možemo li i Hegela smatrati egzistencijalistom. Odmah na početku daje svoju ocjenu Kierkegarda:

»U liku danskog mislioca Sorena Kierkegarda suvremeni Zapad nalazi jedan od svojih bitnih izvora i nadahnuća. Kierkegaard je prvi strastveno uzviknuo: 'Čovjek egzistira!' i time izrazio raspoloženje cijela sloja svojih građanskih suvremenika. Taj povik i danas odjekuje u stvaranju suvremene filozofije egzistencije.«³³

20
Isto, str. 686.

21
Sutlić, 1953., str. 384.

22
Grlić, 1956.

23
Isto.

24
Grlić, 1978., str. 55.

25
Čačinović-Puhovski, 1987.

26
Vidi isto, str. 269.

27
Isto, str. 274.

28
Filipović, 1968., str. 33.

29
Isto, str. 35.

30
Isto, str. 32.

31
Isto, str. 40.

32
Pejović, 1970.

33
Isto, str. 88.

U istom tonu Pejović nastavlja dalje:

»Pored Hegela, Marxa i Nietzschea, i on spada među one rijetke duhove prošlog stoljeća koji su svojim stvaranjem bitno i neposredno odredili horizont današnjice i duboko utjecali na formiranje ne samo smjerova suvremene filozofije nego i duhovnih tabora uopće. Uz ova imena i njegovo se spominje sve češće, a rasprave o značenju i dometu njegova djela postaju sve življe što više odmičemo od vremena u kojemu je stvarao.«³⁴

Pejović u početku spominje neke podatke vezane uz Kierkegaardovu biografiju, potom izlaže popis njegovih djela, nabroja njegove stvaralačke faze, navodi razloge Kierkegaardova protesta, te ga prikazuje kao onoga koji je sav svoj interes usredotočio na egzistenciju osamljenog pojedinca koji u sutonu vremena očajava zbog svoje sudbine i ne vidi izlaz. Govori o tome kako je za Kierkegarda prava istina uvijek subjektivna, tj. progovara o egzistencijalnoj istini. Pejović objašnjava temeljne pojmove Kierkegaardove filozofije: ili-ili, tjeskoba, očaj, religiozni stadij, skok. Također smatra važnim spomenuti Kierkegaardov odnos prema kršćanstvu svoga vremena, tj. prema danskoj Crkvi. Na kraju zaključuje komentarom:

»Dok je on u svoje doba ostao gotovo nepoznat, Kierkegaardove je misli u naše vrijeme aktualizirala ne samo filozofija egzistencije nego i protestantska dijalektička teologija.«³⁵

Ivan Supek spominje Kierkegarda u djelu *Filozofija, znanost i humanizam* iz 1991. godine,³⁶ kada raspravlja o temi »Korijeni egzistencijalističke filozofije«. Tom nas prilikom informativno upoznaje s nekim od ključnih sastavnica Kierkegaardove filozofije. Bilježi da ga smatraju ocem egzistencijalizma. Ističe jedan od ključnih pojmova Kierkegaardove filozofije – tjeskobu, tj. da čovjek bačen u svijet ili odbačen od Boga ostaje ispunjen tjeskobom. Upravo će tjeskoba postati jednom od glavnih tema egzistencijalizma kao takvog. Supek spominje Kierkegarda kao filozofa koji je prvi istaknuo prednost egzistencije nad esencijom. Filozofija egzistencijalizma također na nov način pristupa razumu i na nov ga način shvaća. (To je novo s obzirom na razdoblje koje je prethodilo i za koje je bila karakteristična pretjerana vjera u razum i njegove sposobnosti.) Egzistencijalisti u razumu vide samo površni fenomen, a apsurd za njih predstavlja dokaz istine. Kierkegard je također govorio o izravnom odnosu s Bogom i tu su vidljivi korijeni njegova protestantizma. Supek ističe kako se kod Kierkegarda pojavljuju ideje ništavila i grijeha vezane uz čovjekovu egzistenciju, a koje će kasnije postati vodeći motivi Jaspersove filozofije. Također spominje Kierkegaardov interes za ono slučajno i izvanredno, a ne samo općenito. Egzistencija i ništavilo, slučaj i avantura, uzaludnost i apsurd – glavne su teme egzistencijalističkog buđenja. (To su poticaji čovjeku da preuzme brigu i odgovornost za vlastito ostvarenje i da se ne zadovolji općenitim, apstraktnim rješenjima.) Supek također ističe kako je za Kierkegarda vjera paradoks, nešto što nadilazi čovjekove razumske sposobnosti i to stoga što je utemeljena na objavi Boga koji nije djelomično ili potpuno dostupan čovjekovu razumu. Status se razuma bitno promijenio. Nakon racionalizma i filozofije prosvjetiteljstva, u kojima je snaga razuma samo rasla, sada se njegov domet znatno suzio, jer egzistencijalisti smatraju da je glavni čovjekov pokretač iracionalna stvarnost (volja, strast itd.).

Branko Bošnjak u djelu *Smisao filozofske egzistencije* posvećuje veliku pozornost upravo Kierkegardu (40-ak stranica).³⁷ Opisuje ga kao onoga koji posjeduje veliku moć duha koju angažira u borbi sa službenim kršćanstvom. Kierkegard, smatra Bošnjak, želi postići promjenu (u sferi egzistiranja) kod svakog čovjeka, a u smislu poticanja religioznosti koja bi zaživjela u prvobitnom evanđeoskom smislu. Možemo reći da je on izgradio svojevrstu filo-

zofiju religioznog egzistencijalizma unutar koje glavne kategorije pripadaju pojmovima: strah, drhtanje, tjeskoba, očajanje i izgubljenost. Život shvaća kao sukob u donošenju odluke *ili – ili*. Kierkegaard čak za sebe tvrdi da je loša kopija originalnog izdanja vlastitog sebe. Smatra kako svaki čovjek proizvodi mogućnost koju ne može jednostavno udaljiti od sebe. Osobno je tražio izlaz u paradoksalnom religioznom sadržaju. Dakle, suprotno tumačenju enciklike ‘*Humani generis*’, Kierkegaard živi u uvjerenju koje je itekako u skladu sa stavom službene Crkve, a to je da je Bog prva i jedina apsolutna točka ljudskog postojanja. Bošnjak navodi i neke detalje iz Kierkegaardove biografije, npr. govori o kompleksu krivnje pred Bogom. Kierkegaard je odgojen na način da je strah pred Bogom jedino ono što dobar kršćanin treba imati stalno na umu. Stalno trpljenje smatrao je vrlinom i osobinom što ju ne može posjedovati svaka osoba. Konačno životno rješenje i odnos prema religiji uvijek su na razini osobne odluke pojedinca koji toga treba biti svjestan. Pojedinaac se mora povući u osamu kako bi mogao razmisliti i donijeti odluku o vlastitom potpunom ostvarenju. Ta osama nosi sa sobom i rizik, tj. apsolutnu opasnost da se isti pretvori u biće izvan vremena i prostora, što se često i događa. Kierkegaard zdvaja nad suvremenim kršćanstvom koje se predstavlja kao apsolut. Spominje tri temeljna načina egzistiranja. Svatko bira onaj stadij egzistiranja kojeg smatra sukladnim sadržaju svog mišljenja i bitka. Treći ili religiozni stadij egzistiranja Kierkegaard naziva ultimatumom za čovjeka koji želi najviši cilj. Spominje i slučaj Abrahama, te njegovu dijalektiku vjerovanja prema kojoj je trebao izabrati ili etiku ili religiju. Apsurd ne leži u granicama razuma nego se postiže vjerovanjem, a pravu vjeru ima samo onaj tko se boji Boga i neprestano drhti. Kierkegaard prikazuje očajanje i beznade kao smrtno bolesti. Beznade jest jedna vrsta doživljavanja umiranja, ali bez mogućnosti da se zaista umre i to je zapravo i problem, jer čovjek želi, a ne može umrijeti, želi se osloboditi sebe, jer nije zadovoljan sobom onakvim kakav jest. Kierkegaard misli da čovjek uopće ne bi mogao biti beznadan i očajavati da u njemu nema ničega, tj. on pretpostavlja da u čovjeku postoji nekakva ‘klica vječnosti’.

Grieh je, smatra Bošnjak, primarniji od egzistencije. Grieh je esencija koja dolazi prije egzistencije. U esenciji je dan razlog, sadržaj, put i cilj, no egzistencija predstavlja slijed svega toga, ona čini mogućim konačno čovjekovo ostvarenje.³⁴ Da bi čovjek došao do smisla religioznosti, treba prije doći do srdžbe ili ljutnje, a zatim tu ljutnju shvaćenu kao neizvjesnost treba prevladati i primiti religiozni sadržaj kao istinu (dijalektička napetost). Bit religioznosti jest u ponavljanju. Svaki pojedinac treba ponoviti sudbinu Spasitelja, jer kršćanstvo nije učenje nego komunikacija egzistencije. Unutrašnjost subjekta kao sjedište istine i egzistencije nalazi svoj vrhunac u religioznom egzistiranju, stoga je stalno trpljenje egzistencijalna kategorija religioznog života. Bošnjak je u svom prikazu izložio ključne teze glavnih Kierkegaardovih djela: *Ili – ili*, *Strah i drhtanje*, *Bolest na smrt*, *Vježbanje u kršćanstvu*. On je Kierkegarda smatrao veoma važnim i utjecajnim filozofom, o čemu svjedoče sljedeće rečenice:

34
Isto.

35
Isto, str. 101.

36
Supek, 1991.

37
Bošnjak, 1981.

38
Isto, str. 121.

»Kierkegaard je svome vremenu mnogo rekao. On je razobličio građansko društvo u njegovoj najvećoj obmani, koja je smatrana temeljem etike, društvenog uređenja i povijesnog egzistiranja. Svojim spisima Kierkegaard je službeno kršćanstvo odbacio kao najveću opasnost za individualitet i religioznost uopće.«³⁹

I dalje Bošnjak primjećuje:

»Da je živio u vrijeme religioznih pokreta, Kierkegaard bi postao osnivač nove religije, bio bi njen prorok i svetac.«⁴⁰

Na kraju iznosi zaključni komentar:

»Kierkegaard je osigurao svoje mjesto u razvoju svjetskih ideja. On je fenomen jednog zbivanja koje je u sebi nosilo mnogo proturječnosti. Kierkegaard ostaje nosilac i svjedok jednog htijenja koje je u 19. stoljeću ispoljilo različite tendencije u rješavanju smisla čovjekove egzistencije.«⁴¹

Bošnjak je skraćenu verziju svog stava o Kierkegaardu i njegovoj filozofiji (a u odnosu na prikaz iz djela *Smisao filozofske egzistencije*), već ranije izložio u djelu *Filozofija i kršćanstvo* s podnaslovom »Racionalna kritika iracionalnog shvaćanja«⁴² Bošnjak smatra da Kierkegaarda treba smjestiti među istaknute mislioce novijeg doba. On ga smatra religioznim individualistom kojemu je glavni cilj vratiti čovjeka izvornom, evandeoskom kršćanstvu, te je u tu svrhu Kierkegaard izgradio filozofiju religiozne egzistencije. Bošnjak zatim govori o nekim bitnim odrednicama Kierkegaardova života koje su kasnije imale velik utjecaj na njegovo djelo. Nakon toga Bošnjak piše kratke prikaze Kierkegaardovih glavnih djela: *Ili-ili*, *Strah i drhtanje*, *Bolest na smrt* i *Vježbanje u kršćanstvu*. Svoj prikaz Kierkegaarda zaključuje mišlju da je on nositelj i svjedok htijenja koje je u 19. stoljeću izrazilo različite tendencije u rješavanju smisla čovjekove egzistencije.⁴³

I *Damir Buterin* pozabavio se interpretacijom Kierkegaarda.⁴⁴ Ističe razliku između Hegelove i Kierkegaardove filozofske koncepcije (Hegelova filozofija je apstraktna, sterilna, dok je Kierkegaardova konkretna, životna). Buterin izlaže Kierkegaardovu teoriju jastva u kojoj je došlo do krize čovjekova identiteta. Odgovor na ovaj problem ne može se naći u Hegelovoj apsolutnoj spoznaji. Odgovor nalazimo kod Danca, koji ima zanimljiv pristup čovjekovu ostvarenju što se događa kroz tzv. 'egzistencijalni apsolut'. Dakle, čovjekov opstanak treba postati novo polazište filozofije. Kierkegaardov apsolut nije, za razliku od Hegelova, apstraktni princip niti objektivirani univerzalni ego, nego je osobni Bog koji je prisutan u srcu vjernika. Kierkegaardova je ontologija jastva utemeljena u Bogu kao duhu kroz samoostvarivanje sebe kao duha. Istina se tada mjeri prema jačini vlastitoga subjektivnog života i slobodnog 'skoka' u vjeru.

»U Kierkegaardovoj shemi, jedino pojedinac koji stavlja na kocku vlastiti opstanak radi opstanaka u apsolutu može imati uvid u istinu kroz svoju svjesnost Boga kao subjektiviteta.«⁴⁵

Ostvarenje vlastite osobe uključuje opasnost gubljenja samog sebe.

»Istinsko jastvo u apsolutu, u Bogu, pretpostavlja da pojedinac uvijek djeluje s vjerom, ali bez jamstva uspjeha. Upravo ovo čini slobodu zastrašujućom.«⁴⁶

Uspostavlja se nova vizija apsoluta kao apsurdna, u kojoj Kierkegaard ne odbacuje razum do kraja, nego naglašava potrebu za nekom drugom vrstom razumijevanja. Vjera u Boga je, smatra Buterin, apsolutna ontološka 'praznina' koja teži prema ispunjenju u Bogu.⁴⁷ Buterin u zaključku daje svoju ocjenu Kierkegaarda:

»Kierkegaardovo prihvaćanje vjere u Boga, koji je istovremeno apsolut i apsurd, navlastito je znakovito za tijek zapadne filozofske misli. Njegova analiza jastva i njegova apsurdnog odnosa prema Bogu pokazuje da s ljudskim opstankom nešto nije kako treba...⁴⁸ Kierkegaardova je pozicija u filozofskoj tradiciji velika upravo zato jer je neodrediva.«⁴⁹

Buterin ponovno 1998. godine u svojoj knjizi *Nietzsche: otkrivanje zablude* interpretira Kierkegarda smatrajući ga Nietzscheovim kršćanskim prethodnikom.⁵⁰ U tom prikazu ističe Kierkegaardovu posebnost u odnosu na ostale egzistencijalističke filozofe. Spominje njegovo novo shvaćanje egzistencije i kršćanstva. Egzistencija se, prema Kierkegardu, može na najbolji način ostvariti u religioznom stadiju egzistiranja i to putem slobode izbora.

»Kierkegaardovo poimanje jastva utemeljeno je u Bogu kao duhu kroz ostvarivanje sebe kao duha.«⁵¹

»Istinsko jastvo u Bogu pretpostavlja da pojedinac uvijek djeluje s vjerom, ali bez jamstva uspjeha.«⁵²

Buterin detaljno analizira ključne pojmove vezane uz religiozni stadij, kao što su: jastvo, vjera, očaj, apsolut, subjektivni mislioc, te ulogu razuma. On uočava ono na čemu Kierkegardu trebamo biti najviše zahvalni:

»Na koncu, Kierkegaardova je glavna filozofska zasluga što je naglasio da postavljati pitanja nije dovoljno. On je zahtijevao odlučno djelovanje. Ali kako je moguće djelovanje u vacuumu? Kierkegaardov je odgovor zaglušujući, ali nejasan: putem apsurdna, obuhvaćanjem paradoksa.«⁵³

Filozof *Tomislav Žigmanov* iz Subotice, u svom se članku pod naslovom »Nastanak ličnosti u Kierkegaardovu djelu *Ponavljanje*« posvetio Kierkegaardovu otkrivanju nastanka čovjekove osobnosti.⁵⁴ Svrha ovog članka jest izraziti Kierkegaardov stav da se život sastoji od ponavljanja. Ponavljanje je u grčkoj filozofiji označavalo sjećanje. No, prema Kierkegaardovoj interpretaciji, kršćanstvo ima drukčiju viziju ponavljanja – ono što je već bilo ponoviti će se u budućnosti. Samo u ponavljanju događa se pravo, aktivno i djelotvorno suočavanje čovjeka s onim općim i vječnim. Bit ponavljanja sastoji se u borbi između pojedinačnog i općeg, a posljedica je ponovno zadobivanje vlastitog ja. Žigmanov smatra da važnost problemu ponavljanja daje tek Kierkegaard. On ga prvi put eksplicitno postavlja kao problem u novijoj filozofiji. Sljedeći odlomak, prema mišljenju Žigmanova, izražava bit ponavljanja:

39
Isto, str. 132.

40
Isto.

41
Isto, str. 132–133.

42
Bošnjak, 1988 – ¹1966.

43
Isto, str. 247.

44
Buterin, 1996.

45
Isto, str. 691.

46
Isto, str. 692.

47
Isto, str. 697.

48
Isto.

49
Isto, str. 698.

50
Buterin, 1998.

51
Buterin, 1998., str. 59.

52
Isto, str. 61.

53
Isto, str. 68.

54
Žigmanov, 1997., str. 76–90.

»Izvući sada iz zaborava problematiku izuzetka, kao i njegovu osebniju vrst postojanja, te dokučiti način odnošenja pojedinačnog s općim, postavlja se, dakle, kao osnovna zadaća *Ponavljanja*.«⁵⁵

Marijan Cipra, u svojem članku napisanom zajedno s Katarinom Ciprom,⁵⁶ prikazuje Kierkegarda kao filozofa kršćanske egzistencije. Istražuje različite mogućnosti čovjekova ostvarivanja i zaključuje da je religiozno egzistiranje vrhunac koji čovjek može postići, jer je u religioznom stadiju čovjek razapet između vječnosti i vremena.⁵⁷ Izbor između različitih mogućnosti omogućuje čovjeku slobodu, a sloboda označuje tjeskobu, strah i beznade. Tjeskoba nije vezana uz neki pojedinačni stadij egzistiranja (estetski, etički ili religiozni), to je tjeskoba neodlučnosti između svega toga, osjećaj krivnje koji se može prevladati odlukom. Egzistirati znači ono vječno uobiljiti u vremenu, jer je čovjek upravo sinteza vremena i vječnosti.⁵⁸ Ona se ostvaruje pomoću subjektivne odluke, tj. prisvajanjem unutrašnjosti. Svaka generacija u taj put ka ostvarenju kreće, prema Ciprinu shvaćanju Kierkegarda, ispočetka.

Krunoslav Leko u svom članku⁵⁹ izlaže metodu danskog filozofa. Kierkegaard se služi ironijom kao i Sokrat. Ukazuje na sličnosti s tim antičkim filozofom. Čovjek je u Kierkegaardovoj interpretaciji nešto više u odnosu na puku egzistenciju. Ex-sisto označava onoga koji stoji izvan sebe.

»Ex-sisto egzistencije za Kierkegarda jest vjerovanje.«⁶⁰

Filozofija, u tom smislu, ima ulogu pripravljачice, ona označava dionicu koja vodi do 'vrata' vjere. Vjera je odluka, aut-aut, a čovjek je u-stajanje između vremena i vječnosti.⁶¹ Neuravnotežena sinteza koju nazivamo čovjekom izaziva očaj iz kojeg jedini izlaz jest vjera, barem kako Leko interpretira Kierkegarda. Leko se bavio ključnim pojmovima Kierkegaardove filozofije, s naglaskom na onima koji predstavljaju poteškoće pri čovjekovu ostvarenju (npr. paradoks, vjera, strah, drhtanje, tjeskoba i oćajanje). Leko smatra kako je Kierkegaard svojom filozofijom navodio druge na razmišljanje, o čemu svjedoči sljedeći odlomak:

»Smatran je tumaralom i besposlićarom, no to je samo privid sračunat na stjecanje reputacije da bi mogao druge 'ćiniti pažljivim'. 'Trijumfirati znaći u smislu beskonaćnosti isto što u smislu konaćnosti znaći patiti'. Ćitavim njegovim djelom i životom vlada ovakva dvoilićnost. Iz navedenih razloga nazvan je 'danskim Sokratom'.«⁶²

Ozren Źunec je u 'posljednjoj' filozofskoj hrestomatiji iz 1996. godine (*Suvremena filozofija I*) obradio, između ostalih autora, i Kierkegarda. U svom prikazu dosta je prostora posvetio Kierkegaardovoj biografiji, smatrajući je izuzetno vaćnom za razumijevanje njegovih djela. Objašnjava na koji su naćin podijeljena njegova djela, te istiće glavnu ideju, tj. koncentriranje na pojedinca i kršćanstvo. Svaki čovjek, pa tako i sam Kierkegaard, prolazi kroz neke temeljne životne stadije: estetski, etićki i religijski. Kasnije će detaljnije objasniti koje su glavne karakteristike svakog pojedinog. Źunec zatim objašnjava Danćevu kritiku kršćanstva, koja je usmjerena na povratak ka prvotnim evanđeoskim vrijednostima. Kroz kritiku kršćanstva, Kierkegaard je na nekim mjestima poistovjetio samog sebe s Kristom. Temeljni pojmovi kršćanstva – strepnja, strah, smrtna bolest, oćaj – ujedno predstavljaju i temeljne egzistencijalne pojmove. Religiozni je stadij svakako vrhunac samoostvarenja što ga pojedinac moće postići, te mu posvećuje najveći prostor. Źunec smatra vaćnim objasniti zašto se Kierkegaard koristio pseudonimima i koju su ulogu oni imali. Dalje komentira svoje vićenje Kierkegarda rijećima:

»Kierkegaard, upravo u svom odboju od spekulativne filozofije i raznih oblika panlogističkih sustava, predstavlja, kao što će njegova recepcija pokazati, jednu od osnovnih stepenica razvoja filozofije u XIX. i XX. stoljeću.«⁶³

Kierkegaard je i kršćanstvo i egzistenciju protumačio na potpuno nov način, što nitko do tada nije učinio. Čovjek je, prema Kierkegaardu, sastavljen od paradoksa, a to znači od dvije dimenzije – vječnosti i vremena. Model koji čovjeku pokazuje što znači biti čovjek jest Krist.

»Krist, ono vječno koje je postalo u vremenitosti i povijesti, paradigma je čovjekova postojanja.«⁶⁴

Žunec objašnjava Kierkegaardovu interpretaciju vjere i kaže da je vjera apsurd. Vjera izlazi iz okvira ljudskog razuma, ona predstavlja povjerenje u Boga i najviši princip koji je dostupan samo kao apsurd. Žunec poistovjećuje egzistenciju s kršćanstvom i tvrdi da sve što vrijedi za kršćanstvo, vrijedi i za egzistenciju. Svaka je egzistencija otvorena za samoostvarenje, a ono se može dogoditi u trenutku koji predstavlja dodir vremena s vječnošću. Tu je važno naglasiti jedan od ključnih pojmova Kierkegaardove filozofije, a to je 'ponavljanje', prema kojem svaki pojedinac prolazi put samoostvarenja otpočetak, a što je i Krist pokazao. Ono označava i ponovno zadobivanje sebe samog (kao što se to dogodilo Jobu i Abrahamu). Potpuno zadobivanje samog sebe moguće je samo kroz kušnju vjere, a to se događa upravo kroz ponavljanje. Iz stadija u stadij prelazi se pomoću skoka koji predstavlja skok u nepoznato. Rizik preuzima svaki pojedinac. Žunec zaključuje svoj prikaz komentarom o Kierkegaardovoj recepciji u nas:

»U Hrvatskoj Kierkegaard nije imao gotovo nikakva odjeka, o čemu svjedoči izuzetno mali broj radova, kao i činjenica da je od cijelog njegova opusa na hrvatski jezik prevedeno svega nekoliko desetina stranica iz *Ili-ili* pod naslovom *Dnevnik zavodnika*, koje, pogotovo istrgnute iz konteksta cjeline djela, nemaju nikakvu filozofsku vrijednost.«⁶⁵

Kasnije su prevedena dva najpoznatija Kierkegaardova djela. Najprije je prevedeno *Filozofsko trunje* ili *Trunak filozofije*, a u izdanju Demetre 1998. godine. Djelo je preveo i priredio Ozren Žunec. Žunec je također napisao i osvrt o autoru i djelu.⁶⁶ U svom je osvrtu o autoru i djelu iznio neke podatke vezane uz Kierkegaardovu biografiju, a u samom djelu ističe kako je ovo izdanje *Filozofskog trunja* prvi prijevod jednog cjelovitog Kierkegaardova djela na hrvatski jezik. Također, smatra kako je *Filozofsko trunje* reprezentativno djelo u kojem se kao glavno pitanje postavlja kako se može postati kršćaninom.⁶⁷

55
Isto, str. 78.

56
Cipra, 1993.

57
Vidi Cipra, 1993., str. 544.

58
Isto, str. 545.

59
Leko, 1968.

60
Isto, str. 50.

61
Isto, str. 51.

62
Isto, str. 49.

63
Žunec, 1996., str. 157.

64
Isto, str. 160.

65
Isto, str. 179.

66
Žunec, 1998., str. 145–151.

67
Isto, str. 147–149.

Zatim je prevedeno i jedno od ključnih Kierkegaardovih djela – *Strah i drhtanje* u izdanju Verbuma, Split 2000. Pogovor za ovo djelo napisao je Petar Balta.⁶⁸ Balta u svom opširnijem pogovoru razmatra Kierkegaardov poziv na povratak vjeri. Tumači specifičnost Kierkegaardova pristupa vjeri, te odnos vjere i razuma. U tom je smislu i djelo *Strah i drhtanje* doprinos pojašnjenju Kierkegaardove koncepcije religioznosti.⁶⁹

Teolozi

Josip Kribl se bavio, između ostaloga, egzistencijalizmom općenito, te egzistencijalističkim stavom prema čovjeku u društvu i posebno prema Crkvi.⁷⁰ Kierkegaard je bio protestant, no želio je prijeći na katolicizam. Često je istupao protiv Crkve i to, kako je on naziva, »državne Crkve«. »Državna Crkva« je za njega svaka crkva koja se udaljila od izvornog kršćanstva i kršćanskih vrijednosti prvih stoljeća. Upozorava na opasnosti koje nastaju kad se to dogodi. Nadalje, Kierkegaard želi rehabilitirati pojedinca u odnosu na mnoštvo. Stav da je pojedinac = istina, izražava aksiom Kierkegaardove filozofije. Tim stavom Kierkegaard želi poručiti da je svatko odgovoran za vlastito ostvarenje, te da istina mnoštva nikada nije istina egzistencijalnog individuuma. Pritom nije naravno zaboravio na ulogu zajednice, tj. na činjenicu da je čovjek u prvom redu socijalno biće koje se ostvaruje unutar i u odnosu prema drugim ljudima. Kribl u svojem članku pod naslovom »Kako egzistencijalizam gleda na čovjeka u društvu«, zaključuje:

»Kierkegaard je u svojoj egzistencijalnoj filozofiji nalazio sebe, pojedinca u jedinstvu s Bogom putem slobode – to je njegova zajednica. To se vidi u izboru slobode kojim se Bog objavio čovjeku u njegovoj vjeri, a jednako tako čovjek Bogu. Sve što je izvan toga ne poprima značenje izravne komunikacije, izravnog zajedništva između pojedinaca. U tom se Kierkegaard razlikuje od ostalih naših auktora. Sigurno je tomu podloga njegova filozofska reakcija na Hegela, ali nije isključeno, već vrlo simptomatično da je takvu gledanju mnogo doprinio i njegov temperament koji je teško nalazio vezu s ljudima s kojima bi se razumio.«⁷¹

U članku »Kršćanstvo ‘institucionalističke’ i ‘duhovne’ Crkve« Kribl je već ranije započeo s tematikom vezanom uz Kierkegaardovo tumačenje kršćanstva i uloge Crkve. Kribl ispravno primjećuje:

»Kierkegaard je postavio vrhunce kršćanstva. On je dobro teoretizirao, bilo o drugima, bilo o sebi, ali kad je to trebalo zasjeđati, nije tako lako išlo.«⁷²

Tumačenje Kierkegaardova shvaćanja slobode Kribl iznosi u članku »Refleksije nad poimanjem egzistencijalne slobode«. Svi ‘pravi’ aspekti slobode, prema mišljenju Kierkegarda, Berdjajeva, Jaspersa i Marcela, utemeljeni su na egzistencijalnoj slobodi.⁷³

»Egzistencijalna sloboda proizlazi iz čovjekova bitka, iz njegove naravi. Zbog toga će nam Kierkegaard reći da je pronalaženje ‘slobodnog ja’ nešto što dobiva daleko značajniji naglasak i od Božje svemogućnosti, koja bi bila sputavanje slobodnog ‘ja’, a da se ne govori o predestinaciji, koja mu u tom smislu izgleda posve besmislena.«⁷⁴

Kribl dalje piše o temama koje su zajedničke gore spomenutim filozofima, kao što su granične situacije: npr. tjeskoba, očaj, nada; zatim piše o odnosu prema duhu i duši, slobodi i grijehu, slobodi i transcendentnoj stvarnosti, stavu prema Kristu i kršćanstvu, te o egzistencijalnom pojedincu i društvu. Kribl također ističe važnost Krista, koji je pokazao čovjeku na koji se način istina nalazi u pojedincu. Izdvaja tzv. ‘egzistencijalnu komunikaciju’, koja je odnos čovjeka i Boga, i koja se suprotstavlja općoj i subjektivnoj komuni-

kaciji, što označava odnos čovjeka s čovjekom.⁷⁵ Kribl također progovara o temi slobode koja je ključna za egzistencijalno religiozno ostvarenje. I vjera je svojevrstan izraz slobode volje, dok, s druge strane, predstavlja i anticipaciju vječnosti.⁷⁶ Sloboda je bitna jer čovjek jednostavno teži ka Bogu, a potpuno religiozno ostvarenje može biti samo ono koje je ostvareno u slobodi. Kribl smatra da Kierkegaard zastupa tezu o nekoj vrsti ‘nužne slobode’ koja pripada religioznom stadiju.

»Rečeno je da se u egzistencijalnoj slobodi nužno bira, nužno izabire. Za Kierkegaarda to nužno izabrano jest kršćanska doživljenost zbilje u kojoj je Bog središte svega. On mora izabrati strastveno u konkretnoj doživljenosti egzistencijalne slobode.«⁷⁷

Članak u kojem se bavi temom slobode Kribl završava pitanjem:

»Nema li egzistencijalna filozofija danas svoj ‘silni udio’ u kršćanskim gledanjima, mislima i praktičnim nastupima u pitanju Crkve i kršćanstva? Nisu li toliki istupi temeljeni na poimanju slobode filozofije egzistencijalizma, ali bez valjane egzistencijalne doživljenosti slobode?«⁷⁸

Teme koje su Kribla osobito interesirale jesu odnos između službene Crkve i Crkve iz prvih stoljeća kršćanstva, zatim pojam slobode i shvaćanje slobode u filozofiji egzistencijalizma, te odnos čovjek-društvo.

Ante Kusić progovara o Kierkegaardu poput drugih hrvatskih filozofa. Iznosi viziju Kierkegaardove egzistencijalne antropologije. Prema toj koncepciji istina nije u razumu, ona je u strastvenom otvaranju prema Nepoznatom.⁷⁹ Iz te istine proizići će čovjekovo djelovanje, a istina je sam Bog čijoj slici čovjek treba nalikovati.

»Moramo se stoga vratiti ‘egzistencijalnom mišljenju’, gdje čovjek filozofira iz unutarnjosti svoje vlastite ‘egzistencije’, a ne iz ‘općih’ pojmovnih kategorija čistog razuma.«⁸⁰

Egzistencijalno mišljenje, koje se ovdje promovira, sastoji se od strasti i ljubavi. U religioznoj sferi dolazi do predanja Bogu u posluhu. Pritom tjeskobu možemo definirati kao pripremu za ulazak u religioznu sferu, budući je ona spoznaja o vlastitoj ograničenosti pred Neizrecivim. Vjera je, u tom smislu, paradoks, jer pojedinac u sebi nosi klicu Vječnosti, a živi u vremenu u kojem njegovu egzistenciju obilježuje nemogućnost pomirenja ovih dviju stvarnosti. Zbog toga on uvijek ostaje u situaciji trajnog biranja, kako Kusić interpretira Kierkegaarda.⁸¹ Vjera se kod Kierkegaarda, smatra Kusić, nalazi u trajnoj napetosti između zatvorenosti u vlastite granice i otvorenosti za transcendenciju. Izbor predstavlja skok, rizik ili promašaj i u tom značenju

68
Balta, 2000., str. 169–181.

69
Isto, str. 169–181.

70
Kribl, 1972.

71
Isto, str. 152.

72
Kribl, 1969., str. 277.

73
Kribl, 1971., str. 391.

74
Isto.

75
Kribl, 1972., str. 152.

76
Kribl, 1974., str. 33.

77
Kribl, 1971., str. 392.

78
Isto, str. 400.

79
Kusić, 1982., str. 124.

80
Isto.

81
Kusić, 1982., str. 125.

– grijeh.⁸² ‘Bolest na smrt’, od koje boluje kršćanin, prouzrokovana je, smatra Kusić, tom istom paradoksalnošću gdje živjeti znači izabirati, a izabirati znači grijешiti. Pojedincu se, smatra Kusić, želi potaknuti da učini Boga normativom svog ponašanja, jer vjera nije komuniciranje učenja nego egzistencije, dok je sredstvo komuniciranja s učenikom ljubav u kojoj iščezavaju razlike i postepeno dolazi do usklađenosti težnja.⁸³ Kusić osobito cijeni Kierkegarda zbog činjenice što je njegova filozofija bila usklađena s njegovim životom:

»Tako prema Kierkegaardovom shvaćanju, protivno shvaćanjima u duhu institucionaliziranih kršćanskih crkava, svaki čovjek kao Pojedinač ‘iz konačnosti ukazuje na Beskonačnost’, ‘iz vremena u Vječnost’, ‘iz usvijetne imanencije na Transcendenciju’, te on kao Pojedinač mora ‘u miru svog unutarnjeg Samstva’ i u ‘jasnom stajanju pred Bogom’ stvoriti vlastitu ‘odluku i preuzeti za nju odgovornost’. Jedan aspekt takva ‘preuzimanja odgovornosti’ možemo otkriti i u ličnoj odluci Kierkegarda, kad napada liberalnu protestantsku dansku crkvu, jer je od kršćanstva kao religije križa napravila karikaturu.«⁸⁴

Vjekoslav Bajsić u svojoj knjizi *Filozofija i teologija u vremenu* iz 1999. godine raspravlja o nekim spornim problemima na razmeđu filozofije i religije (kasnije i teologije). Između ostalog, određeni prostor posvećuje i Kierkegardu. Bajsić piše o sličnostima i razlikama između filozofije i religije, te kasnije istražuje status teologije kao znanosti. Njegov je stav da religija nudi, a filozofija samo pokušava dati odgovor na pitanje ljudske egzistencije.⁸⁵ Smatra da postoji ključna razlika među njima po tome što je narav filozofije takva da ona teži k intelektualnoj spoznaji, dok religija teži k objavi. Zaključuje, međutim, da postoji osnova za njihovo slaganje po tome što i teisti i oni koji ne vjeruju postavljaju pitanja o Bogu. Kada se radi o teologiji važno je, prema Bajsiću, imati na umu razliku između naravne i nadnaravne teologije. Naravna teologija označava spoznavanje i razmišljanje o Bogu na osnovi naše naravne spoznaje, dok se nadnaravna odnosi na objavljenu religiju koju čovjek prima po milosti. U svom prikazu filozofije druge polovice 19. stoljeća, Bajsić interpretira filozofiju života i spominje njezina dva reprezentativna predstavnika: Kierkegarda i Nietzschea. Smatra da je Kierkegaard u prvom redu religiozni mislilac koji se bori za oslobođenje od sustava, apstrakcije, teorije, a za konkretnog pojedinca i kvalitativno unapređenje njegove egzistencije. Bajsić također smatra da će Kierkegardova filozofija imati značajan utjecaj na tzv. egzistencijalnu filozofiju.

Zaključak

Ovo je vjerojatno najcjelovitiji prikaz recepcije Kierkegaardove filozofije napisan u nas. Autorica je nastojala pokazati tko je i na koji način (koliko i kako) kod nas pisao o tom slavnom danskom filozofu i kršćanskom misliocu. O njemu su na različite načine pisali filozofi i teolozi, ističući, svatko na svoj način, ključne dijelove i pojmove Kierkegaardova života i filozofije, no zajedničko im je to da svi odaju priznanje začetniku novog filozofskog pravca. Nekim je autorima interesantniji novi filozofski pravac (egzistencijalizam), te su se Kierkegarda kao njegovog začetnika dotaknuli tek usput, dok su drugi pak smatrali važnim prikazati njegovu filozofiju i istaknuti neke njezine dijelove, osobito interpretaciju njegova religioznog stadija. Bez obzira na svrhu i cilj što su ga autori željeli postići pišući o Kierkegardu ili egzistencijalističkoj filozofiji, važno je primijetiti da on još uvijek kod nas nije dobio zasluženo mjesto. Vidjeli smo da, prema Kierkegardu, religiozni stadij egzistiranja predstavlja vrhunac čovjekova ostvarenja. Svi gore spomenuti hrvatski filozofi i teolozi, prema mišljenju autorice, idu k ovom zaključku. Njihove se interpretacije ne poklapaju u svemu, no čini se da su i oni istaknuli središnje teme Kier-

kegaardova stvaralaštva koje idu u prilog teze ovog rada, a ona glasi da je vrhunac čovjekova egzistiranja upravo u religioznoj sferi (religioznost »B«). Ono što nitko od njih nije učinio jest izricanje konačnog suda o tome koliko Kierkegardovu filozofiju možemo primijeniti u životu. To je pokušala učiniti autorica u svom doktorskom radu, gdje Kierkegarda shvaća kao ‘slabog egzistencijalistu’ te izlaže njegov ‘dokaz’ religioznog egzistiranja prema kojem je religioznost »B« vrhunac egzistiranja koji čovjek može postići.⁸⁶

Literatura

- Bajsić, Vjekoslav, *Filozofija i teologija u vremenu*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1999.
- Bazala, Albert, *Povijest filozofije* (sv. III), Matica hrvatska, Zagreb 1912.
- Bošnjak, Branko, *Smisao filozofske egzistencije*, Školska knjiga, Zagreb 1981.
- Bošnjak, Branko, *Filozofija i kršćanstvo*, Stvarnost, Zagreb 1988. (1. izdanje 1966.), str. 231–247.
- Bošnjak, Branko, *Povijest filozofije* (knj. 3), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1993.
- Buterin, Damir, »Apsolut i Kierkegardovo poimanje jastva«, *Filozofska istraživanja* 62 (3/1996), str. 683–698.
- Buterin, Damir, *Nietzsche: otkrivanje zablude*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1998.
- Cipra, Katarina i Marijan, »S. Kierkegaard – filozof kršćanske egzistencije«, *Marulić* 26 (4/1993), str. 544–548.
- Čaćinović-Puhovski, Nadežda, »Slučaj Kierkegaard«, *Filozofska istraživanja* 23 (4/1987), str. 1269–1275.
- Devčić, Ivan, *Bog i filozofija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2003.
- Dvorniković, Vladimir, *Savremena filozofija* (druga sveska), izdanje Knjižare Z. i V. Vasića, Zagreb 1920.
- Grlić, Danko, *Dnevnik zavodnika*, Mladost, Zagreb 1956.
- Grlić, Danko, *Leksikon filozofa*, Naprijed, Zagreb 1983. (1. izdanje 1968.).
- Grlić, Danko, *Estetika III*, Naprijed, Zagreb 1978.
- Filipović, Vladimir, *Novija filozofija zapada*, Matica hrvatska, Zagreb 1968.
- Franić, Frane, *Povijest filozofije*, Crkva u Svijetu, Split 2001.
- Kribl, Josip, *Sloboda u egzistencijalnoj filozofiji Sorena Kierkegarda, Nikolaja Berdjajeva, Karla Jaspersa, Gabriela Marcela*, Josip Kribl, Zagreb 1974.

82

Isto, str. 126.

83

Isto, str. 126–127.

84

Isto, str. 127.

85

Bajsić, 1999., str. 67.

86

Autorica članka napisala je doktorsku disertaciju o Kierkegardu pod naslovom »Religiozno egzistiranje kao vrhunac egzistiranja kod Kierkegarda«. Središnja tema rada vezana je uz religiozni stadij egzistiranja koji, ukoliko ga pojedinac ostvari, predstavlja čovjekovo potpuno ostvarenje. Autorica je nastojala pokazati kako je Kierkegaard bio tzv. ‘slabi’

egzistencijalist. Pod ‘slabim’ egzistencijalizmom mislimo na Kierkegardov ‘zacrtni’ prijedlog čovjekova potpunog ostvarenja (svaki pojedinac slobodno odlučuje kako će se ostvariti, ali najviši je cilj svakako Bog). Kierkegaard je ispravno primijetio kako većina ljudi egzistira na nekom od stadija; estetskom, etičkom ili religioznom. Oni koji žive religioznim načinom života zasigurno su u manjini. No, religiozni je način života, prema Kierkegardu, jedini autentični i ujedno predstavlja jedan mogući stupanj ostvarenja više – što ga teisti mogu ostvariti u odnosu na ateiste. Možemo zaključiti kako u Kierkegardovoj filozofiji možemo pronaći neku vrstu »egzistencijalnog dokaza« za Boga, u kojem tzv. ‘egzistencijalna kuća’ predstavlja precizan plan čovjekova potpunog i autentičnog ostvarenja.

- Kribl, Josip, »Refleksije nad poimanjem egzistencijalne slobode«, *Bogoslovska smotra* 41 (4/1971), str. 391–400.
- Kribl, Josip, »Egzistencijalna sloboda i transcendentna zbilja u filozofiji S. Kierkegaarda i N. Berdjajeva«, *Crkva u Svijetu* 9 (1/1974), str. 31–37.
- Kribl, Josip, »Kako egzistencijalizam gleda na čovjeka u društvu«, *Crkva u Svijetu* 7 (2/1972), str. 141–158.
- Kribl, Josip, »Kršćanstvo 'institucionalističke' i duhovne Crkve«, *Crkva u Svijetu* 4 (3/1969), str. 276–281.
- Kusić, Ante, *Suvremena misao – izazov vjeri*, Sveta baština-Duvno, Duvno: List Marija 1982.
- Leko, Krunoslav, »Soeren Kierkegaard«, *Crkva u Svijetu* 3 (6/1968), str. 48–59.
- Milanović, Božidar, *Povijest filozofije*, Pazin 1958 (skripta).
- Pejović, Danilo, *Sistem i egzistencija*, Zora, Zagreb 1970.
- Razni autori, (ur. Žmegač, V.), *Povijest svjetske književnosti V*, Mladost, Zagreb 1974.
- Razni autori, *Opća enciklopedija* (Jugoslavenskog leksikografskog zavoda) 4 (Iz-Kzy), Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1977.
- Razni autori, *Enciklopedija leksikografskog zavoda* (3), Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1967.
- Razni autori, *Leksikon jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1974.
- Razni autori, *Hrvatska enciklopedija 5* (Hu-Km), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2003.
- Razni autori, *Antologija filozofskih tekstova* (s pregledom povijesti filozofije), Školska knjiga, Zagreb 1954.
- Supek, Ivan, *Filozofija, znanost i humanizam*, Školska knjiga, Zagreb 1991.
- Sutlić, Vanja, »Kierkegaard – Nietzsche – Jaspers«, *Pogledi* 9–10 (1953), str. 683–693.
- Sutlić, Vanja, »Kriza građanskog čovjeka u svijetlu egzistencijalizma«, *Pogledi* 53 (6/1953), str. 377–384.
- Šanc, Franjo, *Filozofija srednjega vijeka*, Knjižnica Života, Zagreb 1945.
- Tkalčić, Marijan, »Egzistencijalizam (Kierkegaard, Heidegger, Sartre)«, *Zbornik radova Sveučilišta u Zagrebu*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1951., str. 25–79.
- Žigmanov, Tomislav, »Nastanak ličnosti u Kierkegaardovom djelu 'Ponavljanje'«, *Scopus: časopis studenata filozofije Hrvatskih studija* 2 (2/1997), str. 76–90.
- Žunec, Ozren, *Suvremena filozofija* (sv. 2), Školska knjiga, Zagreb 1996.
- Kalin, Boris, *Povijest filozofije s odabranim tekstovima filozofa*, Školska knjiga, Zagreb 1973.
- Vejnović, Nevenka, *Historija filozofije: s odabranim filozofskim tekstovima*, Školska knjiga, Zagreb 1965.

Aleksandra Golubović

The Reception of Kierkegaard in Croatia

Abstract

This is probably the most comprehensive survey of reception of the Kierkegaard's philosophy that has been written in Croatia. The author tried to show who in our country, and in a which way, wrote about this celebrated Danish philosopher and Christian thinker. Thus, he was in various ways analyzed by philosophers and theologians, each of whom in his or her own manner stressed crucial parts and concepts of Kierkegaard's life and philosophy, but they all paid tribute to this originator of a new philosophical approach. What is also present in almost all of the mentioned authors is an opinion that Kierkegaard's philosophy will have much more influence in the future than it had during his lifetime, to which we indeed witness nowadays.

Key words

Soren Kierkegaard, existentialism, existentia, religious stage